

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 64 – 67

УДК: 343.988

SCIENCE VICTIMOLOGY AND VICTIMIZATION OF THE VICTIM

A.T. Akazhanova

alma.akazhan@mail.ru

Kazakh National Pedagogical university named after Abai

Key words. Victimology, criminal victimology, victim, interpersonal interaction, victimization, criminal situation, victims of crime, types of victims.

Abstract. The article reveals the formation, development, significance and direction victimological science. Presents literary sources, parables, the rule of law, described by scientists, researchers, lawyers, who contributed to the problems of disclosing victim behavior of victims. Oharaktirizovana role of victims, its interaction with the offender, the victim of the crime and its wine in the genesis of the crime, considered the individual characteristics and classification of victims of crime.

ВИКТИМОЛОГИЯ ФЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЖӘБІРЛЕНУШІНІЦ ВИКТИМДІЛІГІ

А.Т. Ақажанова

alma.akazhan@mail.ru

Абай атындағы ҚазҰПУ

Тірек сөздер: виктимология, криминалдық виктимология, жәбірленуші, тұлғааралық байланыстар, виктимділік, криминогенді жағдайлар, қылмыс жәбірленушісі, жәбірленуші түрлері.

Аннотация. Макалада виктимология ғылымының пайда болуы, дамуы, маңыздылығы және бағыттылығы баяндалған. Виктимология ғылымының дамуына үлес қоскан зерттеушілердің, зангерлердің еңбектері, жәбірленушінің виктимді мінез-құлқы мәселесін сипаттайтын дерекнамалар, құқық нормалар, аңыздар. Қылмыс генезисіндегі жәбірленушінің рөлі, қылмыскермен өзара қарым-қатынасы, қылмыс құрбанына айналуындағы мінез-құлқы, кінәсі, әр деңгейдегі көрініс беретін түрлері, жекелік қасиеттері қарастырылып, топтастырылған.

Бұғынгі күні жәбірленуші мәселесі әр түрлі ғылым аймағында байқалынып, оның сан түрлі көріністері ғалымдардың арасында қызығушылық білдіріп отыр: криминалистика, психология, социология, девиантология, педагогика, медицина, жас ерекшелік психология, практикалық психология, төтенше жағдайлардағы психология т.с.с.

Соңғы жылдары криминалистикалық зерттеулерде қылмысты ашу мен тергеуде қылмыс құрбанының (жәбірленушінің) рөліне баса назар аударыла бастады. Виктимология, криминологияның маңызды бағыттарының бірі ретінде, зардал шегушінің жеке тұлғасын, оның таныстарын, қылмыскермен өзара қарым-қатынасын, қылмыскерді айыптау жағдайындағы жәбірленушінің мінез-құлқындағы ерекшеліктерін зерттейді. Виктимологиялық зерттеулерде қылмыс генезисіндегі жәбірленушінің рөлі, оның қылмыскермен тұлғааралық байланыстары мен қарым-қатынастары маңызды орын алады.

Виктимология өз алдына жеке ғылым ретінде тек 1947 жылдан кейін ғана пайда болды (Л.В. Франк). Виктимология сөзбе – сөз мағынада "құрбан, жәбірленуші туралы ілім" дегенді [латын тілінің *victima* – құрбан, грек тілінің *Logos* –ілім сөздерінен шыққан] білдіреді [1]. Жәбірленуші тұлғасын зерттеумен айналысатын ғылым виктимология деп аталады. Тарырақ мағынада, виктимология, немесе криминалдық виктимология – қылмыстық жағдайдағы жәбірленушін зерттеу деп түсіну қажет.

Жәбірленуші болушылық немесе құрбандық – бұл адамды қылмыс құрбанына айналуға бейім ететін физикалық, психикалық және әлеуметтік ерекшеліктер мен белгілер. Виктимизация – жәбірленуші (құрбан) болушылықты игерудегі үдеріс.

Қылмыс жасау механизміндегі жәбірленушінің рөлі жана емес, көне дәуірден бастап, бұл ұғым көптеген заң және әдеби ескерткіштер мен басқа да дереккөздерде көрініс тапқан. Мысалы, Афиналық шешен және көрнекті саяси қайраткер Демосфен (біздің дәуірге дейінгі 384–322 жылдар) өлтіру ісі бойынша сotta сейлеген сезінде былай деген: "Из, менің ойымша, ең басында осы істер туралы құқықтық нұсқауларды бекіткен төрешілер, адамдар ең алдымен жалпы өлтіруді рұқсат етілмейтін іс деп есептеу немесе кейбір жағдайда оны әділ деп мойындау қажет деген сұрақпен айналысқан; бірақ, мына оқиғаны есекере отырып, Орест анасын өлтіргендігі үшін айыпты деп мойындалғанымен, оны құдайлар сотында бәрібір актады, олар кейде өлтіру әділ іс болады деген тұжырымға келді..." [Аристотель. "Афина саясаты" – М., 1937, 76–79 беттер]. Осы аныздағы зардал шегушінің кінәсі айыпталушының жауапкершілігін женілдетеді немесе жояды, қылмыскердің заңсызы әрекеті жәбірленушінің мінез-құлқынан туындаиды деген идея орын алады. Сонымен қатар, бұл жерде "қылмыскер-жәбірленуші", "жәбірленуші–қылмыскер" жай-күйінің динамикалары айқын байқалады. Мұндағы сипатталған өлтіру жағдайы ең жақын туыскандардың арасындағы қарым-қатынастардан туындаған. Мәтіннің мазмұны бойынша әкесі өзінің тұған қызын құрбандықта шалады..., әйелі қүйеуін өлтіреді..., ал ұлдары Орест өзінің ақ сүт беріп өсірген анасын өлтіреді.

Виктимогенді жағдай Авелді ағасы Каинның өлтіруі туралы жалпыға танымал інжілдік анызда "ұлғілген" [Инжіл аныздары" – М., 1968, 21 бет]. Аталмыш анызда жәбірленушінің өзі қылмыстың жасалуына себепкер болады, ол бұл істі өз қалауынсыз, әртүрлі әрекетімен, белгілі бір жағдайда, ағасының қызғанышын тудырады, қызғанышқа бой алдырған ағасы өзінің ең жолы болғыш "бәсекелесін" өлтіруге шешім қабылдайды. Авель ағасы Каинның тұнжыранқы көніл қүйін байқайды, төніп келе жатқан қауіпті сезінеді, ағасының алдында қандай да бір кінәсінің бар екенін сезінгенімен, өлім қақпанына онай түседі. Жәбірленушінің жоғарыда сипатталынған көніл қүйі "Авель синдромы" деп аталады [2, 50].

Тек әдеби дереккөздерде ғана емес, заң саласындағы дерекнамаларда да, жәбірленушіге тікелей қатысты нормалар бар. Бірінші кезекте олар қанды кек алу, өзін-өзі қорғау, зиянның орынын толтыру секілді типтік құбылыстарды қамтиды.

Заманауи ғалымдардың пайымдауынша, виктимология келесі салалардан тұруы әбден ықтимал:

- қриминалдық виктимология немесе криминологиялық виктимология (қылмыс құрбандарын зерттейтін сала);
- закымдық виктимология – Әртүрлі закымдықтарды зерттейтін сала;
- психиатриялық виктимология – Қарастырылғандағы қылмысқа қосқан үлестерін ескеру арқылы зерттейтін сала;
- аппатылық, экологиялық және табиги зілзала виктимологиясы;
- техникалық қауіпсіздік виктимологиясы (еңбек қауіпсіздігін, өрт қауіпсіздігін т.б. түрдегі виктимдік мінез-құлқыты зерттейтін сала);
- саяси жүйе виктимологиясы;
- жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бағдарламалары мен шараларын ұйымдастыру саласы т.б. [1, 2, 3, 4, 5, 6].

"Қылмыс жәбірленушісі (құрбаны)" ұғымы "зардал шегуші" ұғымына қарағанда кең. Қылмыс жәбірленушісі – заңды түрде зардал шегуші деп мойындалғанына немесе мойындалмағанына қарамастан, заң бұзушылық әрекеттен моралдық, физикалық немесе мұліктік зиян көрген кез келген адам. Басқаша айтқанда, "жәбірленуші" – виктимологиялық ұғым, "зардал шегуші" – қылмыстық-процессуалдық ұғым. Бұл ұғымдар өзара сәйкес келмеулері мүмкін.

Жәбірленушінің сұлбасына, заң бұзушылықтың орын алуындағы оның рөліне, жәбірленушінің кінәсі мәселесіне баса назар аударған римдік құқық нормалары ерекше қызығушылық тудырады. XII кестелер заңдарында былай жазылған: "Егер дене мүшесі закымдалса және жәбірленушімен татуласпаған болса, онда оған да дәл сондай закым келтіріледі" (ҮІІ кесте, 2 п.). Римдік құқық жәбірленушіден де, заң бұзушыдан да қамқоршылықтың жоғары деңгейін талап етті. Римдік

зангерлердің дигесталарды басшылыққа ала отырып, төбелеске қатысушылардың кіндеріне қатысы мәселелерді шешу тәсілі үлгі тұтарлық (Дигесталар – Римнің классикалық зангерлерінің құқыққа қатысты және заң құшінің жүйелі біркітілген жинағы: арзан асхананың қасында болған тұнгі төбелеске қатысты жәбірленушіге қатысты мәселе).

Қылмыстың виктимологиялық жактары бірнеше көрнекті жазушылардың туындыларында да анық көрініс тапқан: Ф.М. Достоевскийдің "Ағайынды Карамазовтар", Ф.Верфельдің "Өлтіруші емес, құрбан кінәлі", Л.Франктің "Себеп", Т.Драйзердің "Американдық қасырет" және т.б. туындыларда.

XIX ғасырдың сонында – XX ғасырдың басында құрбан тақырыбы әдебиетшілердің ғана емес, зангерлердің, психологиярдың және криминологтардың шығармаларында айқын көрініс тапты. Виктимология ғылымының пайда болуын неміс ғалымы Ганс фон Хентингтің есімімен байланыстырылады ["Преступник и его жертва", 1948]. Кейін келе жәбірленуші тақырыбын жалғастыրғандар Ф.Т.Джас ["Убийство и его мотивы"], М.Е.Вольфганг ["Типы убийств"] һ. Менашем Амир ["Типы изнасилований"], авторлар болды. Бұл еңбектердің негізгі мазмұнына байланысты: алайқтық, қарақшылық шабуылдар, азаптау, бұзакылық, зорлау және тағы да басқадай қылмыстардың виктимологиялық аспектілері ғалымдардың назарын өзіне аудартты [2, 51].

Ресейлік ғалымдар (Ю.М. Антонян, А.П. Дьяченко, В.П. Коновалов, Л.Ф. Франк және басқалар) жәберленуші болушылықтың себептеріне және оның бағыттарына ерекше көніл аударып, бірнеше еңбектерді жарыққа шығарды. Виктимологияның аксақалы аталған Лев Вольфович Франк "Виктимология и виктимность" (1972) атты ғылыми монографиясын жариялады [1]. Л.В.Франктің ойынша, адамның мінез-құлқы қылмыстық қана болмайды, сонымен қатар оны жәбірленуші болуына әкеліп соқтыруы мүмкін:

Заманауи виктимология бірнеше бағытта дамып келеді:

1. Әлеуметтік қауіпті жәберленуші, оның социумға тәуелділігі мен және басқа да әлеуметтік институттар және басқа да үдерістермен өзара байланыстарын суреттейтін виктимологияның жалпы "фундаменталды" теориясы. Осыған қатысты жалпы виктимологияның дамуы, өз кезегінде, екі бағытта жүзеге асады:

- Біріншісі, құрбан болушылық пен виктимизацияның тарихын зерттейді, девиантты белсенділіктің жәберленушігে айналдырударғы құбылыстың виктимдік феноменін ескере отырып, негізгі әлеуметтік құбылыстардың өзгеруіне қатысты олардың пайда болуы мен даму занылыштарын талдайды;

- Екіншісі, әлеуметтік үрдіс ретіндегі жалпы құйді теориялық қорыту жолымен және орта денгейлі зерттеулермен алынған мәліметтерді (виктимділікпен қоғам әрекеттестігі) және ауытқы мінез-құлқытың жекелік көрінісін талдау.

2. Орта денгейлі жеке виктимологиялық теориялар (криминалдық виктимология, сыйайыршілік виктимология, закымдық виктимология және басқалар).

3. Қолданбалы виктимология – виктимологиялық техника (эмпирикалық талдау, жәберленушілермен алдын алу жұмысының арнайы техникасын, әлеуметтік қолдау технологиясын, қайта қалпына келтіру және орнын толтыру механизмдерін, сақтандыру технологияларын жасау және енгізу және басқалар).

Жәберленуші болудың деңгейлері және олардың түрлері:

1. *Жоғары сипаттагы жәберленуші* – әлеуметтік-өнегелілік деформациямен сипатталады. Зорлық-зомбылық қылмыс түрлері көбінесе девиантты ортада жасалады. Бұндай қылмыстардың мотивтері – пайда күнемдік, бұзакылық, кек алу, және т.б. болуы мүмкін, барлық жағдайда да олар тұлғааралық қарым-қатынастың ерекшеліктеріне байланысты орын алады. Зорлық-зомбылықтан құрбан болудың қауіпін арттырады: маскунемдік, нашақорлық, жезөкшелік, гомосексуализм, заңсыз сауда, қылмыстық ортасын мүшесі болу және т.б.

2. *Тым көтерілкі сипаттагы жәберленуші* – оның әлеуметтік статусында шабуылға ұрыну қауіп-қатері барлар: заң қызметкерлері, күзетші, бизнесмен, бақылаушы және т.б. қәсіпптеріне байланысты қауіпі адамдар, олар өздерінің ерекше мінез-құлқымен және эстетикалық кейіпімен қылмыскердің назарын аударуға қабілетті, сонымен қатар бұл тізімге психикалық ауруларға шалдықкан және психопатологиялық ауыткулары бар адамдар жатады.

3. *Қауіптілігі азнаулақты сипаттағы жәбірленуші* – қарапайым жағдайда және екі үшты, тәуекелдік факторларда өмір суреді, оларда жеке тұлғалық және мінез-құлқында жоғары және тым көтеріңкі дережедегілерге тән құрбан болушылық сипаттары көрініс таппайды.

4. Эвентуалды (кездейсок) жәбірленуші. Олар – ланкестік әрекеттін, өлтірудің немесе ерекше қауіпті әдіс-тәсілдер қолдану арқылы ауыр зиян келтірудің құрбандары. Мұндай әрекеттердің салдарынан көп жағдайларда үшінші адамдар зардал шегеді.

Жекелік виктимділікті анықтап және тұлғалық қасиеттердің маңызды сипаттарына сүйеніп, жәбірленушілердің бірнеше түрлерін белгілеуге болады:

1. *Әмбебап түрі*. Қылмыстың әр алуан түрлеріне қатысты потенциалды осалдығын анықтайтын, жекелік қасиеттері айқын көрінетін адамдар жатады. Бұлар жәбірленуші болуға бейімділер, әр түрлі қылмыстық жағдай туындағанда жәбірленушіге тез арада айналуы әбден мүмкін. Бұл түрдегі жәбірленушілер өздеріне тән құрбандық мінез-құлық белсенделігімен де, енжарлықтылығымен де сипатталады.

2. *Таңдамалы түрі*. Бұл типтегілер – жоғары осалдығы бар жәбірленушілердің кейбір түрлеріне қатысты, олардың субъективті және объективті сипаттамалары ескеріледі. Жәбірленушілердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларына байланысты топтастыру:

- жыныстық тиістілігі бойынша;
- жас ерекшелігіне қарай;
- рөлдік статусына байланысты;
- қылмыскерге қатысты кезқарасына байланысты;
- келтірілген зиянға байланысты;
- Өнегелі-психологиялық белгілері бойынша;
- келтірілген закымның түрі мен қайталануына қатысты;
- қылмыстың ауырлығына байланысты;
- «қіненің» деңгейіне қатысты;
- Мінез-құлық сипаттары бойынша [7, 68-70].

Казіргі кезде виктимология ғылыми терең және жан-жақты зерттелінуін қажет етеді, оның ішінде жас ерекшеліктеріне байланысты комелет жасына толмағандардың «жәбірленушіге» айналатындарын ескере келе, олармен ғылыми тұрғыдағы ұйымдастырылған алдын алу шараларын еткізген жөн.

Алдын алу шараларын ұйымдастырудың негізіне – қоғамға қауыпты әрекеттерді талдау жатады. Виктимологиялық қылмыстық мінездеме келесі сипаттамаға ие: әлеуметтік, рольдік, тұлғалық, жағдаяттық. Осы белгілері бойынша виктимділіктің алдын алу бағдарламасы құрастырылады. Ал виктимологиялық тұрғыдағы адамның тұлғалық қасиеттерін ескеру (жағымсыз мінез-құлық, темперамент көріністері, мінез акцентуациясы, дөрекілік, әдепсіздік т.с.с.) педагогикалық түзету әдістерін қолданудың қажетті екендігін байқатады.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972.
- [2] Ақажанова А.Т. Юридическая психология: Учебное пособие. – Алматы: NURPRESS, 2013.
- [3] Ривман Д.В. Криминальная виктимология. Учебники для вузов. – СПб.: Питер, 2002.
- [4] Малкина-Пых И.Г. Виктимология (Психология поведения жертвы). – М.: Эксмо, 2010.
- [5] Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – Иркутск: Иркут ун-т, 1988.
- [6] Котова Н.К. Виктимологические проблемы криминальной агрессии. – Астана: Институт законодательства РК, 2001.
- [7] Ақажанова А.Т. Девиантология. Оқу құралы. – Алматы: NURPRESS, 2014.

А.Т. Ақажанова

Доктор психологических наук, доцент кафедры КазНПУ имени Абая

Наука виктимология и виктимность жертвы

Ключевые слова: виктимология, криминальная виктимология, потерпевший, межличностное взаимодействие, виктимность, криминогенная ситуация, жертва преступлений, виды жертв.

Резюме. Статья раскрывает становление, развитие, значимость и направленность виктимологической науки. Приводятся литературные источники, притчи, нормы права, описанные учеными, исследователями, юристами, внесшими свой вклад в раскрытии проблем виктимного поведения потерпевших. Охарактеризована роль потерпевших, его взаимодействие с преступником, жертва преступления и ее вина в генезисе самого преступления, рассмотрены индивидуальные особенности и классификация жертв преступлений.

Поступила 19.07.2015 г.